

MAGYAR FILOZÓFIAI SZEMLE

2023/1 (67. évfolyam)

A Magyar Tudományos Akadémia
Filozófiai Bizottságának folyóirata

Tudás és tekintély

Tartalom

Bevezető. Tudás és tekintély (<i>Bernáth László – Bene László – Borbély Gábor – Szalai Judit</i>)	5
---	---

FÓKUSZ

VERES MÁTÉ: Tudás és tekintély a sztoikus ismeretelméletben	13
BENE LÁSZLÓ: Platón és Arisztotelész mint episztemikus tekintélyek Plótinosz filozófiájában	26
BORBÉLY GÁBOR: A mesék autoritása: vallási fikcionalizmus a 13. században	50
BALÁZS GÁBOR: Tekintély és tekintélyrombolás kérdése a zsidó hagyományban, avagy taníthatja-e Istent az ember?	71
SCHMAL DÁNIEL: Én-redukció és én-konstrukció Descartes-nál. Megjegyzések a tekintély descartes-i problémájához	88
HORVÁTH ZOLTÁN: Kant mint a Szentírás	104
BERNÁTH LÁSZLÓ: A priori tudás a hitek etikájáról	122
FORCZEK ÁKOS: A totalitás fogalma <i>a Történelem és osztálytudatban</i>	138
FORRAI GÁBOR: A tudás értéke és a dialektikus felfogás	156

FÓRUM

KLIMA GYULA: Locus ab auctoritate est debilissimus	175
--	-----

VARIA

AMBRUS GERGELY: Carnap fizikalista hit-elméletei	183
HANKOVSKY TAMÁS: A szabadságot vezető szabadság. A nyelv transzcendentális dedukciója Fichténél	209
SZILÁGYI BOTOND: Populista vagy posztfasiszta logika? Kritikai észrevételek Ernesto Laclau diskurzus-elméletéről	223

RECENZÍÓ

GUBA ÁGOSTON: Simon Attila: <i>Barátság és megértés Arisztotelész filozófiájában</i>	245
KISS CSABA: Mit keresett Max Weber Kínában? Takó Ferenc: <i>Max Weber Kínája. A protestáns etika és a mandarinátus szelleme</i>	251
E számunk szerzői	255
Summaries	257

Populista vagy posztfasiszta logika?

Kritikai észrevételek Ernesto Laclau
diskurzus-elméletéről¹

Az elmúlt évtized politikai fejleményei, és részben az ezekről szóló beszéd a populáris médiában időszerűvé tették a populizmusra való rákérdezést. Magyar nyelvterületen két folyóirat is külön lapszámot szentelt a kérdésnek.² Kiváltképp jelentős probléma (filozófiailag is) a szélsőjobboldali pártok és mozgalmak nemzetközi hulláma. *Miért éppen a szélsőjobboldal tör előre ilyen látványosan?* – szól a kérdés. Ennek a jelenségkomplexumnak a magyarázatát többen a populizmus különböző elméleteitől várják.³ Jelen írásban a kérdéskör jelentős teoretikusa, Ernesto Laclau populizmus-fogalmának és tágabb diskurzuselméletének kritikájára vállalkozom, azzal a szándékkal, hogy kimutassam: az elméletéhez fűzött remények ellenére Laclau előfeltevései inkább gátolják a szélsőjobboldali politika sikerességének megértését – és ami a legfontosabb elméleti szempontból: magyarázatát –, mintsem segítenék azt (noha a szélsőjobboldali „politikacsinálás” leírását képes elmélyíteni).

Ennek egyik okaként Pedro M. Rey-Araújo nyomán azt az „intézményes vak-ságot” lehetne megnevezni, amelyben a posztmarxista diskurzuselmélet szenved. Laclau nem veszi figyelembe a politikai történéseket körbevevő és részben korlátozó intézményes környezetet – kiváltképp a politikai gazdaságtanhoz tartozó kontextust. Ezen nem az értendő, hogy konkrét esetelemzésekben ne engedné bekapcsolni az intézményes környezet vizsgálatát, de Laclau előfeltevései lehetetlenné teszik, hogy ez általános elméleti alakot kapjon: vagyis ez a vizsgálat a *politikai* szféráján kívül *ad hoc* jellegű marad. Ezt kiküszöbölendő többen is megkísérelték „kibékíteni”, vagy ötvözni a politikai gazdaságtan kri-

¹ A tanulmány alapjául szolgáló kutatás idején (2020–2021) a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Történelem és Filozófia kara, illetve Tudományos Tanácsa által a tudományos tevékenység támogatására odaítélt ösztöndíjban részesültem. Szeretném megköszönni Szigeti Attilának szakmai útmutatását és jelen írással kapcsolatban adott tanácsait, illetve az anonim bírálóknak építő kritikáikat.

² A *Fordulat* 22. lapszáma (2017), illetve a *Kellék* 61. lapszáma (2019).

³ A populizmus elméleti-filozófiai fogalma megkülönböztetendő a kifejezés zsurnalisztikai vagy politikatudományi használatától, ezért az itt kifejtetteket csak megfelelő közvetítésekkel lehet alkalmazni az említett területeken.

tikáját a posztmarxista diskurzuselmélettel, annak reményében, hogy ezzel egy átfogóbb és mélyrehatóbb magyarázatokkal szolgálni képes elemzési apparátust hozhatnak létre – mindezt úgy, hogy a posztmarxista diskurzuselmélet ontológiai előfeltevéseinek, illetve a politikai gazdaságtan kritikájának érvényessége egyaránt megmaradjon. Laclau elméletének vázlatos bemutatása után, tanulmányom második részében ezeket a kísérleteket vizsgálom.

Az ötvözetek nem problémamentesek. Amint azt Alfred Sohn-Rethel társadalmi szintézis fogalmát felhasználva a harmadik részben kifejtem, egyrészt azért nem, mert a kapitalizmus társadalmi szintézise és az, amit Laclau populista szintézisének nevezhetnénk, strukturális hasonlóságokat mutatnak; másrészt azért sem, mert e hasonlóságok miatt az ilyen ötvözetek a kapitalista kategóriák ahistorikus érvényesítését kockáztatják, amennyiben elfogadjuk azt, hogy a populizmus ontologikus kategória, ahogy Laclau állítja. Ezt követően egy másik veszélyt is bemutatok, amely Laclau populizmus-elméletében rejlik, jelesül, hogy az ebben kidolgozott elméleti formák éppen a megmagyarázandó szélső-jobboldali előretörés logikájának kedveznek. Ennek megalapozásához Tamás Gáspár Miklós posztfasizmus-fogalmára hagyatkozom, amely a kapitalizmus társadalmi szintézise jelenlegi válságtendenciáinak politikai következményeit vizsgálja meg.

Mindezen hiányosságok és veszélyek szempontjából lényeges a társadalom megváltoztathatósága elméleti megalapozásának mozzanata. Laclau számára ezt a mozzanatot egy „strukturális nyitottság” adja – redukálhatatlan *Kfűül*, redukálhatatlan *antagonizmus*. A nyitottság e típusa azonban a maga részéről ismét reprodukálja a kapitalizmus sajátos „nyitottságát”, s maga is restriktív. Ezzel szemben, inkább kérdésként vagy feladatként, semmint tézisként jelenik meg a történeti nyitottság elgondolásának lehetősége.

I. LACLAU POPULIZMUS-ELMÉLETE⁴

A posztmarxista projekt indítékai részben gyakorlatiak, részben elméletiek voltak. Kiss Viktor szerint egyrészt a politikai harcok pluralizálódásának és a létezett szocializmus totalitárius jellegzetességeinek ténye, másrészt a marxizmus elmé-

⁴ Az itt következő összefoglalásból kimaradt mind Laclau magyar nyelvű recepciója, mind a laclau ihletésű posztmarxista populizmusirodalom. Ez terjedelmi okokon kívül azért esett így, mert az itt kibontott gondolatmenetbe nem tudtam termékenyen bekapcsolni ezeket a forrásokat. Itt a célom mindenekelőtt Laclau filozófiai előfeltevéseinek és populizmus-konceptiójának kritikai vizsgálata, és egy alternatíva lehetőségének a felmutatása, amely nézetem szerint korunk politikai fejleményeinek adekvátabb magyarázatát adhatja. A Laclau által kidolgozott keretrendszer továbbgondolásából született elméletekkel majd ezen az alapon termékeny vita is elkezdődhet, itt azonban olyan továbbgondolási útvonalakat kapcsoltam be, amelyek a következőkben tárgyalandó elméleti előfeltevések környékén problematizálják Laclau filozófiáját.

leti keretének filozófiai problematikája az, amely útjára indította a posztmarxista diskurzuselméletet. Kiváltképp az alap/felépítmény problematika, vagyis „a politikai folyamatoknak a gazdaság szükségszerű következményeként történő kezelése” az, amely mindegyre visszaköszön Laclau fejtegetéseiben (Kiss 2018. 64). Laclau populizmusról szóló munkája, amelyben részletesen kifejti nézeteit a kérdésről, egyszersmind válasz mindazon megközelítésekre, amelyek a „populizmus” kifejezést egyszerűen a nép befeketítésére alkalmazzák. Szerinte „a populizmus elutasítása [...] *egyáltalán* a politika elvetését jelenti” (Laclau 2011. 8).

Chantal Mouffe-fal közösen írt művében, a *Hegemony and Socialist Strategy*-ben, amely a posztmarxista diskurzuselmélet alapművének is tekinthető, tételenesen megjelennek azok az alapok, amelyek Laclau megközelítését keretezik.⁵ Mint ismeretes, a marxista hagyomány újraértékelését a szerzőpáros a hegemonia Gramsci-féle határfogalmának archimédészi pontjából végzik el. Ami Gramsci hegemoniafelfogásához képest radikálisan új, az az, hogy a hegemonikus küzdelem pólusai nem előre rögzítettek (Gramscinál a hegemonikus küzdelem az osztályharc része volt). Így kettejük számára a küzdelem pólusainak *artikulációja* az, ami kiindulópontként szolgál: ez az általuk diskurzusnak nevezett „strukturált totalitást” eredményező gyakorlat (Laclau és Mouffe 2001. 105). A diskurzus számukra nem pusztán nyelvi jelenség – a diskurzív és a non-diskurzív közötti különbség ugyanis elvetendő, amennyiben az értelem mindig diskurzíve artikulált (Laclau és Mouffe 2001. 107).

Ez az artikulációs folyamat azért lehetséges, mert minden diskurzív totalitás hiányos, „sosem egy egyszerűen *adott és körülhatárolt* pozitívitás formájában létezik” (Laclau és Mouffe 2001. 110). Ez a hiány indítja be azt az artikulációs játékot, amelynek során különböző kapcsolatok alakíthatóak ki a diskurzusokat alkotó mozzanatok között. Ennek az alapvetésnek másik velejárója az is, hogy Laclau és Mouffe tagadják a társadalom „totális” fogalmát, amely épp egy eleve adott és körülhatárolt pozitívitást jelentene, ennek meghatározott mozgástörvényeivel; számukra azonban „a szükségszerűség csak a kontingencia mezejének részleges korlátoltságaként létezik” (Laclau és Mouffe 2001. 111). Következésképp nem lehetséges olyan diskurzív totalitás, amely örök nyugvópontra juthat. Minden diskurzív totalitás egy *antagonisztikus kívül* által fenyegetett – mindazon elemek, amelyek nem jelennek meg ebben a diskurzív totalitásban, képesek arra, hogy felborítsák az adott diskurzus rendjét (Laclau és Mouffe 2001. 122).

Az antagonizmus központi jelentősége Laclaunál végső soron a társadalom megváltoztathatóságával kapcsolatos. Mivel minden diskurzív totalitás kontingens a végső elemzésben, mindig nyitott újabb artikulációs lehetőségek előtt. Ez arra készteti Laclaut, hogy az antagonizmust mint „a társadalmi eltörölhe-

⁵ Ebben az írásban, minthogy célunk Laclau populizmus-elméletének kritikája, mellőzzük a *Hegemony and Socialist Strategy* azon vonatkozásait, amelyek Mouffe gondolkodásában hangsúlyosabban jelen vannak – mint például a radikális demokrácia fogalmát.

etlen jellegzetességét” határozza meg, együtt azzal a mozzanattal, amely révén – mint azt a populizmus vonatkozásában részletesen kifejti – „a partikuláris az univerzálisként tételezi magát” (Laclau 2000b. 195).

Ennélfogva Laclau a populizmust mint egy artikulációs módot gondolja el, amely egy diskurzív totalitást hoz létre: a népet. Ennek megfelelően a populizmus nem ontikus, hanem ontologikus kategória, vagyis nem valamilyen tartalom leírására alkalmas (Laclau 2019. 54). Tehát nem politikai irányzat, előre meghatározott referenciákkal, programpontokkal és cselekvőkkel, hanem a *politikai* berendezésének egy módja.

Ehhez a jellegzetességéhez tartozik hozzá a fogalom legkisebb elemének megválasztása is: mivel nincsenek eleve adott szubjektumok, amelyek megelőznék a politikát (eleve adott pólusai egy küzdelemnek), hanem fordítva, ezek a politikai artikulációs folyamatban létesülnek, Laclau a társadalmi igény kategóriájából indul ki (Laclau 2019. 56). Az igény persze előfeltételezi azt az instanciát, amely kielégíthetné: a hatalmat, valamilyen intézményrendszert stb. Önmagukban az igények differenciális módon íródnak be az intézményrendszerbe; mindennek megvan a maga helye. Az igények ilyen típusú artikulációját Laclau *különbséglogikának* nevezi.

Azonban ha több igény marad kielégítetlenül, ez a jellegzetességük egy összekapcsolódás lehetőségével kecsegtet – kielégítetlenségük *egyenértékűvé* teszi őket. Így az igények között Laclau két típust különít el: *demokratikus* és *népi* igényeket. Előbbi „olyan kielégített vagy kielégítetlen [igény], amely elszigetelt marad”, míg utóbbi egyesként nem is létezik, hanem „olyan igények [sokasága], amelyek egyenértékűségi artikulációjuk révén kiterjedtebb szubjektivitást alakítanak ki” (Laclau 2011 90–91).

Már a demokratikus igények esetében adott az a határvonal, amely a társadalmat kettészeli (Laclau 2011. 146), azonban csak az egyenértékűségi láncba foglalt, immár népi igények azok, amelyek ezt a határvonalat politikai értelemben láthatóvá teszik. Itt „minden egyes igény eredendően megosztott: egyrészt önön partikularitását jelenti, másrészt az egyenértékűségi kapcsolatokon keresztül a többi igény totalítására irányul” (Laclau 2019. 57). Egy egyenértékűségi láncban tehát egy adott igény egyszerre két vonatkozásban szerepel: van egy sajátos tartalma (rossz a tömegközlekedés, nehéz munkába állni, diszkriminálják a kisebbségeket stb.) és egy népi dimenziója, amely által összefüggésbe kerül a többi sajátos igénnyel. Ez a lánc artikulálja a népi szubjektumot, amely azonban „nem alakulhat ki egy belső határvonal meghúzása nélkül” (Laclau 2019. 58). Ennek a határvonalnak egyik felén a népi tábor, a másik felén a hatalom áll.

Ezeket a pólusokat ugyanakkor láthatóvá is kell tenni – erre a szerepre csakis a láncolatban szereplő igények vehetőek igénybe (Laclau 2011. 114). Ahhoz azonban, hogy egy sajátos igény képes legyen az egyenértékűségi lánc egészét jelölni, a maga partikuláris tartalmát minimálisra kell csökkentenie – így a populizmus kitüntetett szimbólumai „tendenciálisan üres jelölők” (Laclau 2019. 60).

Az ilyen diskurzív gócpontok megléte a populizmus egyik feltétele: az egyenértékűségi láncot megjelenítő jelölők nélkül ez a lánc voltaképpen képtelen lenne fennmaradni, visszahullana a differenciális diskurzív térbe – amelyben a különbség logikája artikulálná őket. Hiszen a népi dimenzió az, amely az igényeket voltaképpen összeköti, ugyanakkor ebben „a többi igény totalitására” való irányulásban a konkrét, sajátos tartalom már nem játszik szerepet. A másik feltétel maga az antagonizmus, amely a nép és a hatalom között fennáll, ez pedig „feltételezi bizonyos kitüntetett jelölők jelenlétét, amelyek egy egész antagonisztikus tábor jelentését képesek magukba sűríteni” (Laclau 2011. 105). Ilyenek a *nemzet*, a *haza*, a *korruptió*, a *dolgozó családok* stb. Ezek a jelölők nem tartoznak egy konkrét politikához, sőt: éppen ezek képezik a hegemonikus küzdelem tárgyát. A *dolgozó családokat* nemcsak szociáldemokraták, hanem etnicisták is „képviselhetik” – vagyis hatékonyan beépíthetik saját *nép-konstruáló* gyakorlatukba. És különbözőképp határozhatják meg azt is, kik azok, akik a *dolgozó családokat*, a *nemzetet* fenyegetik, vagy azt, hogy kik a *korrupt elit*.

Alighanem ez Laclau számára a legalapvetőbb összefüggés: a nép és a hatalom közötti határvonal nem statikus. Pontosabban nem létezik az egyenértékűségi lánc megalkotása és megnevezése előtt. Ezzel magyarázhatjuk azt, hogy némely igények ellentétes előjelű politikai diskurzusokban is artikulálódhatnak. Amint Laclau írja: „az antagonisztikus politikai stratégiák azon alapulnak, hogy eltérő módon húzzák meg a politikai határvonalakat” (Laclau 2019. 61). A politikai határvonalak huzavonája az, amely szükségessé teszi Laclau számára egy új elem bevezetését: ez a *lebegő jelölő*. Míg az üres jelölők az egyenértékűségi lánc megalkotásával adott „belső határvonaltól függnek, a lebegő jelölők azt fejezik ki, hogy minden határ eredendően többértelmű, és semmilyen stabilitásra sem képes szert tenni.” Az argentin filozófus ugyanakkor megjegyzi, hogy a két jelölő-típus gyakran fedi egymást konkrét történelmi helyzetekben (Laclau 2019. 62–63). Mindenesetre a lebegő jelölők azok, amelyek a politika tulajdonképpeni terepét alkotják, amennyiben kifejezik azt a kontingenciát, amely az igények „politikai hovatarozását” átszeli és megalapozza a politikai határvonallal való szabad játékot, mint arra a fennebbi példákkal utaltunk; ahogy Laclau fogalmaz: „minden a hegemonikus küzdelmen múlik” (Laclau 2019. 62).

A populizmus tehát annak a politikai logikának, artikulációs módnak a neve, amely a társadalmi igények egyenértékűségi láncainak megalkotását, a társadalom két pólusra osztását és a két pólus jelölését foglalja magában. A meghatározás formális volta kifejezi azt, hogy a populizmus ontológiai fogalom – vagyis a *politikaihoz* tartozó fogalom, nem valamely körülhatárolt tartalommal bíró politika fogalma. Ugyanakkor a populizmushoz hozzátartozik egy adott differenciált intézményes rend tagadása és egy alternatíva felkínálása – tulajdonképpen a társadalom redukálhatatlan megváltoztathatóságának letéteményese: olyan politikai logika, amely potenciálisan mindig jelen van, amennyiben egyetlen diskurzív totalitás sem lehet annyira konszolidált, „hogy a belső határvonala ne legyen

kitéve semmilyen felforgatásnak vagy elmozdulásnak” (Laclau 2019. 63). Ezzel szorosan összefügg tehát Laclau állítása, miszerint a populizmus elvetése egyszermind a politika elvetése is. A politika és a populizmus bizonyos értelemben szinonimák:

A politika csak egy olyan gesztuson keresztül létezik, amely a fennálló helyzetet rendszerként fogja át, és alternatívát kínál azzal szemben (vagy éppen ellenkezőleg, amikor a rendszert a lehetséges alternatívákkal szemben védelmezi). Ez az oka annak, hogy a populizmus vége és a politika vége egybeesik. (Laclau 2019. 66–67.)

Végző soron tehát a populizmus mégsem csupán egy lehetséges módja a politika konstruálásának, más lehetőségek mellett. Igaz ugyan, hogy Laclau az egyenértékűségi logika mellett a különbséglogikát is megemlíti, amely egy konszolidált intézményes rendszer működési módját jelenti (egy olyan rendszerét tehát, amely a felmerülő igényeket egyenként, egymástól elszigetelve elégíti ki), azonban még ebben az esetben is érvényesül az egyenértékűségi logika. A jóléti társadalom, például, melyben a különbséglogika érvényesül:

minthogy képtelen volna megkülönböztetni magát bármi mástól, nem totalizálhatná magát, nem alkothatna „népet”. Ténylegesen az történik azonban, hogy az ilyen társadalom létrehozásának akadályaként azonosított körülmények – a magánvállalkozók mohósága, a bebetonozott érdekek és így tovább – éppen híveit kényszerítik arra, hogy ellenségeket azonosítsanak, és ezáltal újra bevezessék a társadalmi megosztottság egyenértékűségi logikán alapuló diskurzusát. (Laclau 2011. 96.)

Azonban az egyenértékűségi logika sem járhat maradéktalanul sikerrel. Minél több társadalmi igény foglaltatik az egyenértékűségi láncban, annál ingatagabbá válik az összekapcsolódásuk: „e tágabb (potenciálisan egyetemes) referencia okán, az egyenértékűségi láncnak a sajátos tartalmakkal való kapcsolata drasztikusan csökkenő tendenciát mutat” (Laclau 2019. 60). A sajátos tartalmak nem tűnhetnek el, mert akkor a jelölési játék mondana csődöt – ekkor azonoságba csúsznának az igények. Az egyenértékűségi láncot jelölő jelölő üressége egyszerre ad lehetőséget új határvonalak megteremtésére, ugyanakkor annak veszélyével fenyeget, hogy a népi tábor diskurzusát teljesen elszakad azokról az igényektől, amelyek előhívták – így ezek egy másik politikai diskurzusban találhatják meg helyüket.

Ugyanakkor a populizmus mégis egy arra irányuló törekvés, hogy a társadalom egészét reprezentáljuk – hogy a partikuláris az univerzálisként tüntesse fel magát, a *plebs populusszá* váljon. Az igények kielégíthetlensége egy hiányt jelez: „A közösség teljessége az, ami hiányzik. Ez döntő fontosságú: a »nép« konstruálása kísérlet arra, hogy nevet adjanak e hiányzó teljességnek.” (Laclau 2011. 104.) A hatalmi pólus pontosan azt az instanciát jelöli, amely ennek a hiánynak

az okozója, amely a hiányzó teljesség elérését elgáncsolja. Ez a hiányzó teljesség azonban sosem érhető el – ugyanis ez egy olyan diskurzív totalitást jelentene, amely teljesen immúnis mindennemű szubverzióval szemben. Egy ilyen diskurzív totalitás azonban illuzórikus: a hegemonia „teljes sikerének feltételei egyben kipusztulásának feltételei is” (Laclau 2014a. 97). Egy populista mozgalom maradéktalan sikere és totalizációja egy különbséglogika maradéktalan sikerét és totalizációját jelentené, a nép kámforrá válna a társadalmi megosztottság megszüntével. Ez azonban lehetetlen – de az erre adható magyarázat legvilágosabban a *Hegemony and Socialist Strategy* lapjain olvasható, ahol Mouffe és Laclau a társadalom fogalmát a társadalmira cserélik, mondván, hogy az utóbbi csupán kísérlet arra, hogy az előbbit mint lehetetlen tárgyat megkonstruáljuk – azonban minden ilyen kísérleten „túlcordul a diskurzivitás mezőjének végtelenje”, ahol a diskurzivitás mezője az ontologikus, míg a diskurzus az ontikus (Laclau és Mouffe 2001. 112–113). Így a populizmus mint ontologikus diskurzus az a politikai logika, amely ennek a lehetetlen feladatnak formáját adja, az egyes populista diskurzusok azonban nem érhetnek révbe pontosan a populizmus artikulációs logikája miatt, amely új és új határvonalak közbeékelését teszi lehetővé.

II. A POSZTMARXISTA DISKURZUSELEMZÉS ÉS A POLITIKAI GAZDASÁGTAN KRITIKÁJÁNAK KIBÉKÍTÉSE

A radikális kontingencia tételezése révén Laclau tagadja azt, hogy a gazdasági folyamatok alapvetőbbek lennének a politikai folyamatoknál. Pedro Rey-Araújo azonban azt állítja, hogy Laclau „a fürdővízzel együtt a csecsemőt is kidobta”, vagyis a politikai gazdaságtan marxista elméletét teljesen zárójelezi, elméleti konstrukciója kárára (Rey-Araújo 2019. 12). Ennek politikai következményeiről alább lesz szó.

Ebben a részben olyan kísérleteket mutatok be, amelyek szándéka a politikai gazdaságtan kritikáját és a posztmarxista diskurzuselmeletet egy olyan elméleti-diskurzív „totalitásban” artikulálni, amelyben e két megközelítés megfér egymás mellett, anélkül, hogy bármelyikük érvényét veszítené. Vagyis ezek az elméleti törekvések megpróbálják egyrészt elkerülni az alap/felépítmény metafora reduktív használatát, másrészt kiküszöbölni a posztmarxista diskurzuselmelet hiányosságait. Ugyanakkor, mint az alábbiakból látszani fog, e kísérletek elemzése Laclau populizmuselmélete olyan kritikájának lehetősége felé mutat, amely megkérdőjelezi a két „antagonisztikus” elmélet kibékíthetőségét.

Önmagában a posztmarxista diskurzuselmelet kevés fogódzót nyújt politikai fejlemények magyarázatára. Mivel „minden a hegemónikus küzdelmen múlik”, a végső magyarázat pusztán a siker vagy bukás tudomásulvételében áll, amelyet a diskurzív műveletek leírása egészíthet ki. Vagyis Laclau elméletével egészen precízen leírható ugyan, hogy a jelenleg nemzetközi sikernek örvendő szélső-

jobboldali politikai diskurzus *hogyan működik* (milyen igényeket kapcsol össze és milyen lebegő jelölők kerülnek bevetésre), de nem mondható meg az, hogy *miért működik*. Pedro Rey-Araújo szerint a problémát az okozza, hogy a posztmarxista diskurzuselmélet gyakran „figyelmen kívül hagyja azt, hogy a társadalmi egyenetlen topográfiaja milyen mértékben erősíti fel, vagy korlátozza a hegemónikus logikák működését” (Rey-Araújo 2020. 188).

Rey-Araújo kísérlete a populizmus kategóriájának megalapozása a felhalmozás társadalmi rendszerei elméletének segítségével.⁶ Elválasztva a populista intervenciókat (az egyenértékűségi logikák mentén történő politikai gyakorlatokat) a populista szituációktól (melyek megnyitják a teret az egyenértékűségi logika előtt azáltal, hogy a meglévő intézményes struktúra immár képtelen kielégíteni a felgyülemelő társadalmi igényeket), az utóbbiakat a liberális felhalmozási rendszerek válságperiódusában helyezi el (Rey-Araújo 2019. 14). A felhalmozási rendszerek másik, szabályozott típusa (mint a jóléti állam) ugyanis egy robusztus intézményrendszert működtet, amely még a válság periódusa alatt is képes elszigetelten kielégíteni az igényeket; másrészt a szabályozott felhalmozási rendszerek organikus válságában a tőke különböző frakcióinak könnyebb egységes frontot alkotni az új felhalmozási rendszer kialakításakor bekövetkező hegemónikus küzdelemben (Rey-Araújo 2019. 24). A liberális felhalmozási rendszerekre viszont épp az intézményrendszerek leépítése és a szabadpiaci mechanizmusok felerősítése a jellemző. Ennek tulajdonítható, hogy az elnyújtott válságperiódusban nem áll rendelkezésre egy, az igényeket differenciáltan kezelni képes intézményrendszer, így ezek felgyűlnek és lehetségessé válik az egyenértékűségi logika közbelépése – következésképp a „populista intervenciók» sokkal nagyobb hegemónikus mélységet képviselnek a társadalmi rend átalakítására irányuló törekvésekben” (Rey-Araújo 2019. 32). Ez megmagyarázza azt, hogy az egyenértékűségi logika alapján történő politizálás miért erősödött fel a 2008-as világválság utáni évtizedekben. Rey-Araújo elemzése szerint ezekben az évtizedekben kell egy olyan hosszas folyamatnak lejátszódnia, melynek során kialakulnak azok az intézmények, amelyek egy következő szabályozott felhalmozási rendszer alapjául szolgálhatnak.

Azonban a populista logika ilyen megalapozása nem biztos, hogy kibékíthető a posztmarxista diskurzuselmélet ontológiai alapvetésével. Rey-Araújo stratégiáját Thomas Jacobs annak alapján bírálja, hogy az „egy dualizmushoz vezet, melynek egyik felén a hegemónikus politikák, másik felén az e politikáknak teret adó intézményes kontextus található” (Jacobs 2021. 155). Valóban, a politikai artikulációs formák gazdasági formákban való „megalapozása” – még akkor is, ha ezek a gazdasági formák (intézményes kontextus stb.) a hegemónikus küz-

⁶ Ez az elméleti keret részben a kapitalista fejlődés államilag, illetve a szabadpiac által vezérelt váltakozó ciklusainak polányiánus elméletéből nőtt ki.

delem eredményei – azt sugallja, hogy a populizmus idejének beköszöntét egy gazdasági óra ketyegése határozza meg. Ez összeegyeztethetetlen Laclau ontológiai előfeltevéseivel és filozófiai szándékával. Mi több, az egyenértékűségi logika a szabályozott és liberális felhalmozási rendszerek közötti körforgásban betöltött funkciója által meghatározott – vagyis ez visszavezet az alap/felépítmény problémához, amelyet Laclau meghaladni kívánt, még ha Rey-Araújo modellje a liberális felhalmozási rendszer válságának esetében nyitva is hagyja az ajtót a politikai kontingencia előtt.

Emellett egy másik probléma is jelentkezik. A populista politika összefonódása a liberális felhalmozási rendszer válságával – noha empirikusan megállapítható – Rey-Araújo elemzésében több pusztán egybeesésnél: szükség van arra a népre, amelyet a populizmus megkonstruálhat, ahhoz, hogy a közvetkező intézményes rend működésképes legyen (Rey-Araújo 2019. 33–34). De egyáltalán nem biztos az, hogy a következő intézményes rend megragadható azzal a fogalom párral, amely a kapitalizmus ciklusaira szabott – a későbbiekben kifejtjük, miért van okunk azt gondolni, hogy ez a válság más, mint a többi.

A posztmarxista diskurzuselemzés és a politikai gazdaságtan kritikájának kibékítésére más stratégiák is kínálkoznak a megalapozás mellett. Két kísérletet fogok röviden bemutatni, amelyek elkerülik a megalapozás gesztusával adódó problémákat és azt próbálják elérni, hogy a két elmélet közötti kölcsönös feszültség feloldásával mindkettő szimultán érvényességét állíthassuk. Bár ezek a javaslatok nem oldják meg a laclau populizmus-elmélet csekély magyarázó erejét a problémáját, azt lehetővé teszik, hogy a leírás és a normatív javaslatok eseteiben változatható legyen a két elméleti keret – vagyis azt, hogy a két elméletre úgy tekintünk, mint amelyek kiegészítik egymást.

Beverly Best szerint a politikai gazdaságtan marxista kritikája és a posztmarxista diskurzuselmélet különböző absztrakciós regiszterekben fogalmazódnak meg. Laclau hegemónikus logikái „a társadalmi *logikai lehetőségét* körvonalazz[ák]”, amelyben az egyenértékűségi és különbséglogika – Laclau kifejezésével élve – ontologikus kategóriák; vagyis Laclau diskurzuselmélete egy transzhistorikus elmélet, mely arra próbál választ adni, hogy egyáltalán és mindenkor *hogyan* artikulálódnak társadalmi totalitások (Best 2014. 276). Ezzel szemben Marx tárgya egy konkrét társadalmi totalitás: a kapitalista termelési mód, melynek társadalmi formái (így például: az érték) radikálisan történetiek. Így „Marx elemzését tekinthetjük Laclau elemzése historizáló kiegészítőjeként, amely a társadalmi formáció dinamikájának általános elemzését kibővíti egy partikuláris, történeti társadalmi formáció dinamikájának elemzésével” (Best 2014. 277). Ezzel megőrizhetjük Laclau elköteleződését minden társadalmi totalitás kontingenciájának irányába (mely a normatív „minden a hegemónikus küzdelmen múlik” állítás alapja), ugyanakkor megtarthatjuk a politikai gazdaságtan marxizmus kritikáját, amely egy kontingens eredetű, de a későbbiekben tartósan bizonyuló gazdasági-társadalmi formációt ír le.

Egy másik eljárást követ Simon Tunderman, aki elemzésében összeveti a marxi értékelmélet struktúráját Laclau diskurzuselméletének struktúrájával. Az érvelés fő mozzanataiban (1) az absztrakt munkát mint „politikailag artikulált univerzalitást” azonosítja; (2) megvilágítja a jelölők és az áruk közötti „korrespondenciát”; (3) rámutat arra, hogy a marxi „általános egyenérték” hasonló funkciót tölt be, mint az üres jelölő Laclaunál – „kifejezi az egyenértékűségi viszonyt a különböző elemek között” (árúk/igények); és végül (4) rámutat arra, hogy az absztrakt munka rendszere rendelkezik egy antagonisztikus „kívül”-lel: ez részben a használati értékek birodalma, részben a társadalmi reprodukció szférája (Tunderman 2021). Tunderman szerint azért nincs szükség a poszt-marxista diskurzuselmélet és a politikai gazdaságtan kritikája közötti választásra, mert Laclau diskurzuselmélete és Marx munkaértékelmélete kölcsönösen lefordíthatóak egymásra – ezzel utóbbi mentesül az esszencializmus vádjá alól, és a kapitalizmus társadalmi formái felfedik kontingenciájukat (tehát megváltoztathatóságukat) is (Tunderman 2021. 150).

Tunderman felől nézve azonban láthatóvá válik a populizmus ontologikus kategóriaként való rögzítésének problémája. Ha Laclau általában a társadalmi transzhistorikus feltételrendszeréről beszél, vagyis kategóriáinak lényege, hogy megragadják a *minden* diskurzív totalitás feltételét képező „logikákat” (ahogy Best állítja), és ugyanakkor az általa leírt viszonyok és összefüggések strukturális azonosságokat mutatnak a marxi kapitalizmuskritika által leírt viszonyokkal és összefüggésekkel (ahogy Tunderman állítja), akkor vagy (1) a kapitalizmus ténylegesen egy ontológiai „igazság” megnyilvánulása és nem meghaladható (minthogy a vele strukturálisan egyező populizmus ekként mutatkozik), vagy (2) Laclau elméletében a kapitalizmus viszonyrendszerét ontologizálja és transz-historicizálja azáltal, hogy a politikai mindenkori horizontjaként a populizmust rögzíti.

III. A KAPITALISTA ÉS A POPULISTA SZINTÉZIS

A kapitalizmus és a populizmus közötti viszony még korántsem világos. Bár elfogadhatjuk, hogy bizonyos strukturális azonosságokat fedezhetünk fel a kettő között, még mindig állíthatjuk azt, hogy két radikálisan különböző társadalmi formáról van szó. Így az előbbi rész végén jelzett két lehetőségtől vissza is léphetnénk: mi akadály lenne, hogy a kapitalizmust történetiként és a populizmust ontológiaként feltételezzük? Ezt csak akkor nem tehetnénk meg, ha összetartozásukat a pusztán strukturális hasonlóságokon túlmenően is demonstrálnánk.

E célból Alfred Sohn-Rethel fogalmához, a *társadalmi szintézis*hez folyamodok. Sohn-Rethel *Intellectual and Manual Labor* című könyvében így nevezi a társadalmi viszonyok azon hálózatát, amely lehetővé teszi, hogy a társadalom fennmaradjon, koherens egésszé szerveződjön (Sohn-Rethel 1978. 4). Az áru-

termelő társadalmakban ezt a szintézist a csere képezi. Lényeges, hogy számára a csere (a hozzátartozó fogalmakkal együtt) egy reális absztrakció – „an abstraction not in mind, but in fact” (Sohn-Rethel 1978. 25). Az árucere *gyakorlatában* a cserepartnerek elvonatkoztatnak az áruk konkrét sajátosságaitól és pusztán azon vonatkozásuk révén hajták végre a cserét, amely a kicserélhetőségük arányait, csereértéküket foglalja magában. Ez a tetteges absztrakció az, amely kívül áll a cserélők gondolkodásán. Sohn-Rethel tulajdonképpeni tézise, hogy az elméleti (filozófiai, tudományos stb.) absztrakciók forrása az árucserében is megjelenik.⁷

Az árucere társadalmi szintézise akkor válik szükségessé, amikor a termelés-fogyasztás közösségi formái feltöredeznek, és a munkamegosztás fokozódása a magántermelők kölcsönös függéséhez vezet. Így „a társadalom nexusát a csere hálózata alapozza meg és semmi más” (Sohn-Rethel 1978. 29). A társadalmiság nem konkrét személyközi viszonyok révén biztosított, hanem egy reális absztrakció társadalmi szintézise által. Ezt a szintézist Sohn-Rethel már az antik görög társadalom „árutermelői” között felfedezi.

Azonban ha figyelembe vesszük azt, hogy a kapitalizmus előtt a csere tulajdonképpen marginális jelenség volt, legfeljebb azt állíthatnánk, hogy a szintézis közösségek között, közösségek és az őket körbevevő társadalmi egységek között létesül a csere által. Az elszigetelt termelők közötti szintézis a kapitalizmus beköszöntével válik elterjedtté – ténylegesen társadalmivá. A dologhoz hozzátartozik, hogy ez a szintetikus funkció „áterjed” olyan reális absztrakciókra, mint a munka, az érték stb. Az elszigetelt termelők közös társadalmiságához hozzátartozik az absztrakt munkához és az absztrakt értékhez való viszonyuk. A kapitalista szintézis tehát elszigetelt termelőket feltételez, akik egymással összehasonlítható és kicserélhető, közös, elvont és mennyiségileg meghatározható nevezőre hozott árukat hoznak létre. Ezek a konkrét áruk egyrészt partikuláris áruk, másrészt mennyiségileg meghatározható egyenértékek. Ennek megfelelően a termelők munkája is egyrészt partikuláris munka, másrészt absztrakt időmennyiségben mérhető munka. Ez a két mozzanat (érték, munka) ugyancsak hozzátartozik a társadalmi nexusához – a különöségtől való elvonatkoztatás alapozza meg a kapitalizmus sajátos társadalmi szintézisét.

Laclau egyenértékűségi logikájáról hasonlóképpen állíthatjuk, hogy egy társadalmi (vagy politikai) szintézist jelent. Amennyiben még a különbséglogikán alapuló diskurzusok is feltételeznek egy antagonisztikus Kívülről (l. a jóléti társadalom), amely megalapoz egy gyöngye egyenértékűséget a társadalom elemei között, ez a szintézis hozzátartozik Laclau sajátos társadalmiság-felfogásához. Ahogy a kapitalista szintézis elszigetelt termelőket feltételez (akiket létrehoz,

⁷ Így például a szubsztancia/akcidencia kettős: az áru szubsztanciája az árucere absztrakt gyakorlatában az áru csereértéke, az akcidenciák pedig az áru konkrét sajátosságai, használati értéke (Sohn-Rethel 1978. 52). Vagy az absztrakt tér és idő, amely az árucserében homogén és folytonos (Sohn-Rethel 1978. 48).

hogy összekapcsolhassa őket), úgy a populista szintézis elszigetelt társadalmi igényeket feltételez, melyeket egy egyenértékűségi logikában összekapcsolhat. Ahogy a kapitalista szintézis alapja az elvonatkoztatás (negativitás – az árudolog konkrét oldalának *tettleges* tagadása a cserében és a cserére történő termelésben, amely konstituálja az absztrakt oldalt), úgy a populista szintézis alapja ugyancsak egy elvonatkoztatás az igények sajátos tartalmától: „az lesz a közös bennük, hogy igényeiket nem teljesítették” (Laclau 2019. 57); ez a negativitás képezi azt a közös nevezőt, amely a kapitalista szintézis esetében az érték.

Mivel több ez, mint strukturális megegyezés? Nemcsak arról van szó, hogy a populizmus hasonlóan működik, mint a kapitalizmus (Tunderman 2021), hanem arról, hogy hasonló viszonyt is jelent: mindkét esetben reális absztrakciók mátrixáról beszélünk, amelyek koherens formát adnak „a társadalmnak”. A populizmus azt a sajátos szintézist jelenti, amelyben az egymástól elszigetelt politikai elemek (igényeket megfogalmazó egyének) egy politikai szubjektummá (néppé) lesznek. Ez pedig feltételezi azt az elszigeteltséget, amely meghatározott történelmi periódusban jelenik meg.

Laclau maga a hegemonikus logikákat reális absztrakciókként írja le:

amikor a politikai mezők strukturálódását olyan kategóriák mentén próbáljuk magyarázni, mint az „egyenértékűségi logika”, „különbséglogika”, „üres jelölők termelése”, egy olyan elméleti horizont konstruálását kíséreljük meg, melynek absztrakciói nem pusztán analitikusak, hanem *reális* absztrakciók, amelyekről az identitások konstitúciója és a politikai artikulációk függenek (Laclau 2000a. 86–87).

Paul Rekret és Simon Choat szerint azonban Laclau „reális absztrakciói végső soron *intellektuális* absztrakciók, melyeket válogatott történeti »tendenciákból« nyer ki” (Rekret és Choat 2015. 286). A szerzőpáros szerint ez meggátolja Laclaut abban, hogy az általa bemutatott logikák történetisége és azok ontológiai dimenziója közti feszültséget feloldja. Ezt a megoldatlan dilemmát illusztrálja, hogy Judith Butler bírálataira adott válaszában egyszer tagadja, hogy „ahistorikus, apriorisztikus strukturális determinációk elméletét” alkotta volna, majd pár oldallal később retorikai kérdés formájában azt állítja, hogy az egyetemes szerepét betöltő partikuláris és az antagonizmus „a társadalmi eltörölhetetlen jellegzetessége” (Laclau 2000b. 188, 195). A probléma az, hogy mind az egyetemes szerepét betöltő partikuláris, mind az antagonizmus esetében Laclau egy *meghatározott* artikulációs módot állít – ezek nem a végletekig elvont faktumok, hanem *meghatározott módon* jelentkező logikák.

Rekret és Choat diagnózisa helyes, amennyiben Laclau valóban képtelen megoldani a feszültséget a hegemonikus logikák történetisége és azok ontológiai státusza között. A dilemma a következő: ha elméleti kategóriái nem történetiek, akkor „olyan transzcendens, metafizikai elvet tételez, amelyet saját elmélete tiltana”, azonban ha történetiek, akkor „aláássza a politikainak és vele

együtt a kontingenciának általa tulajdonított elsődlegességét, amelyen elemzése nyugszik” (Rekret és Choat 2015. 283). Ugyanakkor annak állítása, hogy Laclau pusztán intellektuális absztrakciókat működtet, azt a benyomást keltetheti, mintha Laclau csupán öntudatlanul reprodukálná a populista szintézisben a kapitalista szintézis jellegzetességeit, anélkül, hogy az utóbbinak bármilyen szerepe lenne a valóságban. Tehát Laclau elméleti konstrukciója „egyszerűen” hamis lenne.

Azonban meglátásom szerint Laclau egy *valódi* politikai működést tár fel, csak hogy ezt nem köti össze a kapitalizmussal. Ennek okai nyilvánvalóak, hiszen törekvései lényege, hogy szakítani kíván a gazdaságból szükségszerűen következő politikai formák gondolatával. Ezzel szemben a társadalmi radikális nyitottságát tételezi, és emiatt szükséges, hogy a politikai ontológiai szintet foglaljon el:

Számomra a „politikai” azért rendelkezik egy elsődleges strukturáló szereppel, mert a társadalmi viszonyok végső soron [*ultimately*] kontingensek, és bármely uralkodó artikuláció egy antagonisztikus konfrontáció eredménye, melynek kimenetele nincs eleve eldöntve (Laclau 2014b. 160).

Laclau elméletének tétje a mindenkori társadalom megváltoztathatósága, amelyet a politikai biztosít. Ez a nyitottság jelenik meg a politikai meghatározott logikájában is, amennyiben az kétszeresen nyitott: egyrészt a tendenciálisan üres jelölők révén, másrészt az antagonisztikus határvonalak újabb és újabb artikulációi révén. De mindkét nyitottság strukturális természetű, ami megengedi Laclau-nak, hogy egy meghatározott artikulációs formát (populizmus) ontologizáljon. A populizmus és a politika végének egybeesése (Laclau 2019. 67) emiatt evidencia a számára, de ezzel ki is zárja olyan politikák lehetőségét, amelyek nem az egyenértékűségi és különbséglogikák által konstruált spektrumon belül helyezkednek el – és amennyiben ilyen politika szükségeltetik, Laclau elmélete „képtelenné teszi a politikai küzdelmet” (Rekret és Choat 2015. 286). A politikai artikuláció meghatározott módjának ontologizálásával kapcsolatos visszásságokat a demokrácia fogalma felől Kapelner Zsolt világítja meg, aki részben Laclau, részben Mouffe „hegemonikus és szuverenista” politikafelfogásával szemben „a demokratikus politika antihegemonikus és antiszuverenista” felfogását állítja, amely „a modernitásban is rendre felüti a fejét mind a politikai elmélet, mind a politikai gyakorlat színterén” (Kapelner 2019. 204). Az ilyen alternatív politikai formák azonban Laclau felől nézve azzal fenyegetnek, hogy kiiktatják a társadalmi nyitottságát – mivel ő ezt egy meghatározott politikai artikulációs módba égette bele.

Ez a strukturális nyitottság azonban nem csak a populista szintézisre jellemző. A kapitalista szintézis hasonlóan nyitott, amennyiben az ezt képző reális absztrakciók nem követelnek valamilyen különös, pozitív tartalommal rendelkező

„hordozót”. Áru bármi lehet, az érték megtestesülése a kapitalizmus működése szempontjából közömbös, ahogy a munka különös tartalma is. Az értéktöbblet-termelés szempontjából mindegy, hogy az érték fegyverek vagy élelmiszer formájában realizálódik. Bizonyos mértékig a kapitalista társadalmak intézményi „tartalma” is mellékes, amennyiben az egyetlen szempont, hogy a „logika” működését megengedik vagy serkentik. Ez a nyitottság az, ami közismerten magyarázza a kapitalizmus „rezilienciáját”. Ugyanez érvényes a populista szintézisre: a jelölők, igények és egyenértékűségi láncok, ahogy maga az antagonizmus is sokféle variációban érvényesülhetnek – azonban a logika, amely érvényesül, *ugyanaz*. Laclau populizmus-elmélete ugyanazon naturalizáció és ahistorizmus csapdájába esik, amelyet a marxizmus a kapitalizmus esetében bírál.

Ez a naturalizáció abban az elméleti gesztusban áll (melytől hétköznapi tudatunk sem mentes), amely a kapitalizmust, vagy az azt konstituáló társadalmi formákat, viszonyokat vagy intézményeket valamilyen formában transzhistorikusként, az emberi természethez tartozóként tünteti fel. Ellen Meiksins Wood *The Origins of Capitalism* című munkája például a piactól való függés történetileg sajátos jellegének elmosása ellen érvel, kimutatva a különbségeket a „piac” korábbi szerepei és társadalmi beágyazottsága, illetve a kapitalizmusban betöltött szerepe között. (Meiksins Wood 2017) Az értékkritikai iskola tagjai és Moishé Postone pedig az olyan kategóriák naturalizációját bírálják, mint a munka és az érték – e reális absztrakciók visszavetítése a kapitalizmus előtti időkre úgy tünteti fel őket, mintha természettől valók és megváltoztathatatlanok lennének. (Szigeti 2018) Az ahistorikus és a kapitalizmus elemeit naturalizáló diskurzusok kritikájának tétje tehát épp az, ami Laclau filozófiai projektje mögött meghúzódik: a társadalom megváltoztathatósága.

Ugyanakkor a „történeti nyitottság” jegyében a társadalom megváltoztathatóságának radikális tételezése is lehetségessé válik. Robert Kurz egyenesen egy „ontológiai törésről” beszél. (Kurz 2014b) Egy ilyen törés radikális szakítás azokkal az alapvető létformákkal, amelyek a kapitalizmust konstituálják. Ez az elképzelés, szemben Laclau konstrukciójával, nem egy meglévő ontológia (vagy artikulációs mód) *befejezetlenségében/befejezhetetlenségében* látja a szabadság zálogát, hanem a meglévő ontológia felfüggesztésének lehetőségében.

Mint már jeleztük, mindez nem azt jelenti, hogy Laclau diskurzuselmélete egyszerűen hamis volna. Az általa megvilágított artikulációs logikák ténylegesen érvényesülnek, még ha nem is a politika egyetlen formáját jelentik. A fenti elemzés mindaddig közelített egy alap/felépítmény magyarázathoz, azonban egy ilyen magyarázat reduktív lenne. A kapitalista és a populista szintézis közötti viszony nem ok-okozati; sokkal inkább harmóniáról beszélhetünk. Ezt a harmóniát az „általános megvilágítás” metaforájával, nem pedig az alap/felépítmény metaforával közelíthetnénk meg. Marx a *Grundriss*-ben a termelési ágak közötti viszonyra alkalmazza ezt a metaforát:

Minden társadalmi formában egy meghatározott termelés az, amely kijelöli valamennyi többi termelésnek [...] a rangját és befolyását. Általános megvilágítás ez, melybe az összes egyéb színek bele vannak merítve, és amely különösségükben módosítja őket. Különös éter ez, amely meghatározza minden benne fellépő létezés fajsúlyát. (Marx 1972 I. 32.)

Ez az általános megvilágítás az, amit a kapitalista szintézisnek nevezünk, és amelybe a politika sajátos színe is bele van merítve. Ez nem jelenti azt, hogy ez az egyetlen árnyalat lehetséges – azonban az általános megvilágítás ellenében történő mozgás ennek kritikáját teszi szükségessé. Annak ellenére, hogy Laclau a populizmusban egy antikapitalista potenciált is látott, kérdés, hogy egy olyan politikai artikulációs forma, amely a kapitalizmus formáihoz harmonikusan illeszkedik, eredményezheti ezen formák lebontását – ehhez önmaga lebontását is el kellene végezze.⁸ Enélkül féltő, hogy csupán reprodukálja a kapitalista szintézist.

IV. POSZTFASIZMUS VAGY POPULIZMUS?

Mindez nem csupán ahhoz vezet, hogy Laclau meghatározott artikulációs logikát ontologizál. Világos számára, hogy hegemónikus logikái és a kapitalizmus egyazon „szinten” működnek: „a tőke logikája és a társadalmi valóság *pari materia* – mindkettő szimbolikus”, azonban ez számára nem egy kölcsönös meghatározáshoz vezet, hanem annak egyoldalú tételezéséhez, hogy a politikai képes befolyásolni a gazdaságot (Laclau 2014b. 153). A politikai alapvető jellegének ilyen kérlelhetetlen állítása azonban ahhoz vezet, hogy Laclau poszt-marxista diskurzuselmélete alapján képtelenek leszünk megfigyelni azt, hogy azok a meghatározott artikulációs módok, amelyeket azonosított, milyen szerepet játszhatnak egy konkrét helyzetben – ez a kérdés tulajdonképpen értelmetlen, hiszen egyáltalán *ezek* játszhatnak bármiféle szerepet, és a szerep, amit játszhatnak, bármilyen lehet. Ezt azonban a populista szintézis és a kapitalista szintézis harmóniája felől csak gyanúval lehet illetni. Ebben a részben Tamás Gáspár Miklós⁹

⁸ A proletariátus feladatához hasonlóan, amelynek célja az osztályharcban nem egy új osztályuralom, hanem az osztálytársadalom megszüntetése, következésképp önmaga megszüntetése is – legalábbis a marxizmus egy része szerint.

⁹ Tamás Gáspár Miklós a populizmusról szóló kortárs diskurzusokról a *The Mystery of „Populism” finally unveiled* című esszéjében lesújtó bírálatot fogalmaz meg, miszerint a „»a populizmus« annak szinonimájává vált, hogy »nem értem, de megkértek, beszéljek róla.«” Ez az ítélet mindenképp érvényes a populizmusról szóló diskurzusok legtöbbszörében, azonban Laclau populizmus-elmélete bizonyos értelemben kivétel – pont arra irányuló törekvés, hogy a populizmusról szóló parrtalan vélekedések számára egy meghatározott tartalommal (még ha formális tartalommal is) feltöltse a fogalmat. Ugyanakkor épp azzal, hogy formális-ontológiai kategóriaként rögzíti a populizmust, hozzásegít ahhoz az összemosáshoz, amit Tamás számon

posztfasizmus fogalmának¹⁰ segítségével mutatom be, hogy a kapitalista szintézis aktuális válságából következő politikai helyzetben a populista szintézis nem pusztán a kapitalista társadalmi formák reprodukálásának veszélye által fenyegetett.

A *posztfasizmus, utóirat: előzetes megjegyzések a félelem egy rendszeréhez* című írásában Tamás Gáspár Miklós a kapitalista szintézis lényegét érintő válságtendenciák politikai következményeit vázolja fel, amivel egyszerre magyarázza is a kortárs politikai fejleményeket. Ennek a válságnak a mibenlétéről alkotott képe egyezik a német értékkritikai iskola diagnózisával, miszerint az érték mint a kapitalizmus fogalmi nexusa: kiürül. Ez a diagnózis a profitráta csökkenő tendenciájával kapcsolatos marxi megállapításokhoz¹¹ kapcsolódik, illetve a *Grundrisse* vonatkozó részéhez: a gépekről szóló töredékhez, melyben Marx a következőket írja:

abban a mértékben, ahogy a nagyipar kifejlődik, a valóságos gazdagság megteremtése kevésbé függ a munkaidőtől és az alkalmazott munka mennyiségétől, mint azoknak a hatóerőknek a hatalmától, melyeket a munkaidő alatt mozgásba hoznak, és amely maga – ezeknek erőteljes hatékonysága – megint nem áll semmilyen arányban a közvetlen munkaidővel, amelybe termelésük kerül, hanem éppenséggel a tudomány általános állásától és a technológia haladásától, vagyis e tudománynak a termelésre való alkalmazásától függ. (Marx 1972 II. 168.)

Szükséges itt megjegyezni azt a különbséget, amelyet Marx a „valóságos gazdagság” és az érték között tételez. Utóbbi a termelésben közvetlenül kifejtett munkaidőnek függvénye, míg előbbit a használati értékek birodalmának nevezhetnénk. Az érték kiürülése annyit jelent, hogy a kapitalizmusban az érték tartalmaként tételezett munkaidő egyre kevesebb szerepet játszik a termelésben, ugyanis azok a hatóerők kerülnek előtérbe, amelyek közvetlenül társadalmiak, vagyis nem esnek át a munka reális absztrakciója általi közvetítésen. Ahogy

kér: „A rasszizmust és etnicizmust »nacionalizmusnak« vagy »populizmusnak« nevezni nincs segítségünkre. [...] Senkinek sincs joga az emancipáció és az elnyomás közötti különbség eltörlésére” (Tamás 2017). Ebben az tanulmányban Laclau diskurzuselméletét azonban mindenekelőtt mint elméletet vizsgáljuk.

¹⁰ A posztfasizmus kapcsán felmerülhet az az ellenvetés, hogy ez az elnevezés egy elmúlt politikai szituációra érvényes fogalmat tartalmaz, ezzel voltaképpen anakronisztikusan nevezi meg tárgyát. Bár Tamás több ízben jelezte, hogy a névhez nem ragaszkodik, ez az áthallás egy mélyebb történetfilozófiai tézissel (vagy az európai történelem olvasatával) függ össze, mely szerint az európai fasizmus történelmi küldetését sikeresen betöltötte – a katonai vereség ellenére. Vö. Tamás 2023a. Különösen 7–38.

¹¹ Részletesen kifejtve *A Tőke* III. könyvében *A profitráta tendenciális esésének törvénye* c. részben. Marx a rész elején a következőképp fogalmazza meg ezt a törvényszerűséget: „az állandó tőke e fokozatos növekedésének a változó tőkéhez képest – változatlan értéktöbbletráta, vagyis a munka változatlan tőkés kizsákmányolása esetén – szükségképpen az *általános profitráta fokozatos esése* az eredménye” (Marx 1974. 203). Vö. még Artner 2018. 37.

Marx fogalmaz: „A tőke maga a folyamatot végző ellentmondás [azáltal], hogy a munkaidőt minimumra igyekszik redukálni, miközben másfelől a munkaidőt a gazdagság egyetlen mértékeként és forrásaként tételezi” (Marx 1972 II. 169).

Az egyes áruk megtermelése során kifejtett társadalmilag szükséges munka-idő csökkenő tendenciát mutat. Míg ez a korábbi válságperiódusokat követően kiküszöbölhető volt a termelés „új doméniumainak” bevonásával (mezőgazdaság iparosításával, háztartási cikkek gyártásával, illetve a munkának szerzett „új piacok” létesítésével a munka „harmadik világba” való kiszervezésével stb.), a mikroelektronikai forradalom után a „fölöslegessé” vált munkaerő bevetése új termelési ágakban egyre kevésbé érvényes lehetőség, ugyanis az automatizációs technológiák *elvez*e kevesebb munkaerőt igényelnek, még új iparágak esetében is. Ez a fölöslegessé vált munkaerő (voltaképpen immár: nem munkaerő; emberi massa) felhalmozódásához vezet. (Kurz 2014a. 56–57.) Ez Tamás esszéjének kiindulópontja.

Mivel a technológiai vívmányok a munkaidőt minimumra redukálják, visszaszorít a foglalkoztatottság, ám „továbbra is csak két legitim bevételi forrás létezik: a tőke és a munka” (Tamás 2021. 383). Vagyis a kapitalizmus társadalmi szintézisét biztosító reális absztrakciók (érték, munka, csere, pénz) egyre kevésbé képesek ellátni a szintetizáló funkciót, ugyanakkor megmarad elvont uralomuk – ez az uralom elvont, mivel a reális absztrakciók révén működik, másrészt uralom, mivel domináns életmeghatározottságokként megszabják azt a formális keretet, amelyen belül az emberi társadalmiság működhet. Ez a helyzet az államok megnövekedett hatalmát eredményezi, ugyanis mivel egyre kevesebben férnek hozzá e két legitim bevételi forrás egyikéhez (többnyire: a munkához), a kortárs államoknak „sürgősen meg kell állapítaniuk valaminő kritériumot, amelynek alapján bizonyos csoportok jogosultak lesznek a tőkén és munkán túli törvényhozói és bírói rendeletekkel legitimált állami forrásokra, más csoportok meg nem” (Tamás 2021. 385). Ez vezet a posztfasizmushoz, amely először is arról ismerszik meg, hogy az állampolgári közösségből kiűz valakiket, ezzel előkészítve amputálásukat a társadalom testéről (Tamás 2023b), majd „egyszerre morális és biopolitikai” szempontok alapján (hitelképesség, érdemesség/érdemtelenység, rassz, dzsender, etnikum, felekezeti hovatartozás) kijelöli azokat, akiket meg lehet fosztani azoktól a forrásoktól, amelyek révén megélhetésüket biztosíthatják. (Tamás 2021. 386–388.)

A kortárs „posztfasiszta szituáció” tehát olyan politikai helyzetet jelent, amelyben a politikai identitások és határvonalak folyamatos reartikulációja a még szükséges és a már nem szükséges munkaerő közti absztrakt-formális határvonal mozgását követi. A munka társadalmának határai folyton szűkülnek, ami a politikailag kizárható populációk megjelöléséhez vezet. Ez ad magyarázatot a szélsőjobbpolitiikai erők látványos előretörésére. Tamás szerint ez a helyzet mindaddig fennáll, amíg „létre nem jön dolgozók és nem dolgozók, de legfőképp a produktív és nem produktív társadalmi csoportok transzcendentális

identitásának szintézise a tőkével való együttes szembenállás jegyében” (Tamas 2021. 391).

Hogyan kapcsolódik mindez Laclau populizmus-elméletéhez? A kérdés az, hogy az egyenértékűségi logika populista működése artikulálhatja-e dolgozók és nem dolgozók közös politikai identitását/szubjektivitását. A probléma Laclau elméletének legkisebb elemében rejlik: a társadalmi igényben; azonban a kapitalizmusban társadalmiság csakis a kapitalista szintézisen belül létezik. A társadalmiság formái: munka, érték, pénz, áru stb., amelyek megteremtik a szintézist az elszigetelt termelők között. Mint azt említettük, hasonlóan elszigetelt társadalmi igények azok, amelyeket a populista szintézis összekapcsol. De a társadalmi igény kategóriája impliciten a kapitalista szintézisen belül szituálja a politikai artikuláció „nyersanyagát”, amennyiben a kapitalista szintézisen kívül (munkátlanlásban, a kapitalista társadalmiságtól való megfosztottságban) jelentkező igényeket nem pusztán egyik vagy másik (ontikus) „hatalom” tekinti semmisnek. Ezek az igények „non-igények”, hiszen ahhoz, hogy valakikhez intézzék ezeket, valakiknek intézni kell, de társadalmi értelemben ezek az emberek *senkik*. A menekültek például nem egyik vagy másik hatalommal szemben támasztanak társadalmi igényeket, egyetlen „igényük” a társadalmiba való felvétel. Azonban a kapitalista szintézis (végső) válsága miatt ez a társadalmi eleve szűkülő „tér”. Vagyis Laclau artikulációs logikái egy szűkülő téren belül érvényesülhetnek, amennyiben a társadalmi igények egyre szűkebb körben fogalmazhatóak meg.

Ez a megközelítés hasonló, de alapvetően különbözik Rey-Araújo-étól, aki az „egyenlőtlen intézményes környezet” elhanyagolásával vádolja Laclaut. Megfogalmazásában a konfliktusok és feszültségek sokaságából „nincs mindegyiknek azonos esélye arra, hogy a politikai reprezentáció szféráján belül intelligibilis társadalmi igényekké »individuálódjanak«” (Rey-Araújo 2020. 195). Bár ez igaz, a kapitalista szintézis alapvetőbb ebből a szempontból, mint meghatározott artikulációja egy intézményes rendben. Az adott intézményes környezet valóban szűkíti a hegemónikus logikák működésének hatókörét, azonban ez utóbbiak végső horizontja a kapitalista szintézis – amely egy meghatározott és történeti társadalmiságot jelent.

A liberális felhalmozási rendszerek válsága azért volt megoldható populista artikulációk segítségével, mert a kapitalista szintézis válsága nem volt megoldhatatlan – a kapitalista szintézis tartóssága biztosította azt a kontinuitást, amely lehetővé tette az ezzel harmóniában levő populista szintézis hatékonyságát. Jelenleg azonban a nem intelligibilis társadalmi igények nem válhatnak potenciálisan társadalmivá a kapitalista szintézis újabb intézményes artikulációjának horizontja felől nézve, ami lehetővé tenné a populista szintézis kiterjesztését – a nem produktív populációk tartósan és végérvényesen váltak külsővé, értelmezhetetlenné. A populista egyenértékűségi logika ezért nem tudja őket integrálni egy népi szubjektumba, amennyiben az a negativitás, amelyet képviselnek, *minőségileg* különbözik attól a negativitástól, amely a kielégítetlen társadalmi igény-

nyekben közös. Az utóbbi negativitás a „nem elégitették ki”, míg az előbbi – a kapitalista szintézis szempontjából fölöslegessé vált populációk – negativitása a „nincs rájuk többé szükség” (Trenkle 2014. 206).

Amennyiben a társadalmi igény kategóriája utóbbi esetben aligha alkalmazható, kérdés, hogy van-e értelme populizmusról beszélni, hiszen a kapitalista szintézis válságának sajátossága egy posztfasiszta szituációt eredményez – a populistá szituáció, amennyiben fenn is áll, túldeterminált az előbbi által. És amennyiben a populizmus politikai logikája nem képes a kapitalista szintézisen túlmutató politikai szerveződés megalapozására (maga is e szintézis módján lép színre), egy más típusú politikára van szükség, amely nem helyezhető el az egyenértékűségi és különbséglogika spektrumán. Már utaltunk egy ilyen lehetséges irányra: Kapelner Zsolt az antihegemonikus és antiszuverenista demokratikus politika felől bírálja a hegemonikus logikák ontologizálását. Bár nincs terünk részletesen kitérni rá, egy másik – hegemonikus, de nem a diskurzuselméleten belül mozgó – megközelítést is említenünk kell: Panagiotis Sotiris Gramsci nyomán a szubaltern csoportok sajátos politikájában lát lehetőséget a kortárs kapitalizmus válságának meghaladására. Egy ilyen politika mindenkéltől közös létfeltételekben gyökerezik, nem pedig elszigetelt igények közvetítésén keresztül működik. Számára a politikai mozgalmak feladata „megalkotni egy olyan új politikai gyakorlat feltételeit, amely nem korlátozható az ideológiai vagy diskurzív interpellációra, mivel magával vonja a kollektív kísérletezésre való folytonos nyitottságot” (Sotiris 2019. 34). Sotiris megfogalmazása pontosan rávilágít Laclau diskurzuselméletének paradoxonára: bár kulcsprobléma számára a politikai nyitottsága, amelyet a populizmusban is rögzít (sőt: melynek eminens formája a populizmus), egy konkrét artikulációs mód ontologizálásával olyan formát posztulál, amely maga is korlátozóan hat; ontológiai, tehát történetietlen, s bár a politikai gyakorlatok elméletének a dolga nem a történetírás, a történetietlenség azzal a veszéllyel jár, hogy bezárja a jövő kapuit.

V. KONKLÚZIÓK

Laclau elméleti praxisának egyik vezérfonala a társadalmi-politikai állapotok megváltoztathatóságának tételezése (kontingencia). A marxizmussal való szakítás egyik motivációja az, hogy számára a marxizmus politikai irányzatként egy többé-kevésbé pozitivistá, de mindenképpen zárt politikai helyzetképpel operált. Ha Laclau számára a populizmus a par excellence politikai, az azért lehet, mert mint artikulációs mód „leképezi” azt a nyitottságot, amely a társadalmi folyamatos megújulásának lehetőségét biztosítja.

Ez a biztosíték strukturális jellegű: a populizmus formális meghatározásában minden tartalomtól függetlenül megmutatkozik az a nyitottság, amely miatt a populizmus számtalan politikai identitás konstruálására képes – a társadalmi

küzdelmek kútfőjeként mutatkozik meg. Azonban a politikai gazdaságtan egyoldalú kiiktatása, amely nem engedi meg a kapitalista szintézis figyelembevételét (ezzel ugyanis a populizmus megszűnne a radikális kontingencia alapvető formájának lenni), a politikai helyzetek dekontextualizálásához vezet, így ez az elmélet épp korunk legalapvetőbb politikai jelenségét – a szélsőjobboldal nemzetközi előretörését – nem képes kielégítően megmagyarázni. Többen is megkísérelték a redukálhatatlan kontingencia meghagyásával ötvözni Laclau diskurzuselméletét a politikai gazdaságtan kritikájával, azonban ezen törekvések nyomán felfejlik Laclau elméletének történetietlenségét.

Amint megkíséreltem bemutatni, a társadalmi redukálhatatlan nyitottságának strukturális leképezése egy meghatározott formájú politikai logikába nem ártatlan vállalkozás. A kapitalizmus fogalmi erejének figyelembevétele nélkül Laclau olyan artikulációs módot ontologizált, megmentve ezáltal a történetiség vasfogától, amely harmóniában van a kapitalista szintézis legelemibb struktúrájával. Mi több, a kapitalista szintézis jelenlegi viszonylatában a populista szintézis képtelennek tűnik olyan politikai erő konstruálására, amely képes a válságtendenciákkal szemben hatni. A populista intervenciók a posztfasiszta szituáció rabjai maradnak – még ha a szándék ezzel ellentétes is lenne. Ahogy a kapitalizmus antagonisztikus kívülrje, az érték és a munka birodalmán kívüli emberek tömegét beleértve, egyre növekszik, úgy szűkül az a tér, amelyet a populizmus népe belakhatna, illetve az az univerzalitás, amelyre igényt tarthatna. Ez magyarázza azt, hogy a populista politikai logikát hatékonyabban alkalmazzák a szélsőjobboldali erők.

Nem pusztán az a helyzet, hogy korunk politikai lehetőségeinek elméleti vizsgálatában szem előtt kell tartanunk a kapitalista szintézis jelenlegi állapotát. Épp ilyen lényeges magát a *lehetőséget* nem pusztán strukturálisan (noha ez valamelyest elkerülhetetlen), hanem történetileg elgondolni. A strukturális nyitottság megvédhet ugyan a pozitívizmus vádjától, azonban az a formális meghatározottság, amely ennek a nyitottságnak kontextusaként hat, pontosan *egy bizonyos típusú* nyitottságot jelent. Laclauval egyetérthetünk abban, hogy „lehetséges egy másik világ”, azonban ezt a lehetőséget meghatározott artikulációs módok ontologizálása oly módon szűkíti le, hogy épp a radikálisan újat zárja ki, noha a szándék az ellenkezője lenne. Talán legfontosabb következtetésünk valójában egy kérdés: hogyan lehetne elgondolni a nyitottság egy történeti fogalmát úgy, hogy az, amit *történeti nyitottságként* nevezhetnénk, ne pusztán egy újabb strukturális meghatározottság legyen; és milyen következményei lennének egy ilyen megközelítésnek ránk mint politikai lényekre nézve?

IRODALOM

- Artner Annamária 2018. *Marx 2000: Marx öröksége, a munka helyzete és a felszárkózás lehetősége a globális kapitalizmusban*. Budapest, Eszmélet Alapítvány.
- Best, Beverley 2014. Speculating without Hedging. *Critical Discourse Studies*. 11/3. 272–287. <https://doi.org/10.1080/17405904.2014.915861>
- Jacobs, Thomas 2021. Institutions and Political Strategy in Post-Marxist Discourse Theory: A Reply to Pedro Rey-Araújo. *Rethinking Marxism*. 33/1. 154–161. DOI: 10.1080/08935696.2020.1847018
- Kapelner Zsolt 2019. Lehet-e demokratikus a populizmus? *Kellék*. 61. 191–206.
- Kiss Viktor 2018. *Ideológia, kritika, posztmarxizmus: A baloldal új korszaka felé*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Kurz, Robert 2014a. The Crisis of Exchange Value: Science as Productive Force, Productive Labour, and Capitalist Reproduction. In Neil Larsen – Mathias Nilges – Josh Robinson – Nicholas Brown (szerk.) *Marxism and the Critique of Value*. Chicago, MCM Publishing. 17–76.
- Kurz, Robert 2014b. The Ontological Break: Before the Beginning of a Different World. In Neil Larsen – Mathias Nilges – Josh Robinson – Nicholas Brown (szerk.) *Marxism and the Critique of Value*. Chicago, MCM Publishing. 357–372.
- Laclau, Ernesto 2014b. Why Constructing a People is the Main Task of Politics. In Ernesto Laclau: *The Rhetorical Foundations of Society*. London – New York, Verso. 139–179.
- Laclau, Ernesto 2014a. The Politics of Rhetoric. In Ernesto Laclau: *The Rhetorical Foundations of Society*. London – New York, Verso. 79–99.
- Laclau, Ernesto 2005/2011. *A populista ész*. Ford. Csordás Gábor. Budapest, Noran Libro.
- Laclau, Ernesto 2000b. Structure, History and the Political. In Judith Butler – Ernesto Laclau – Slavoj Žižek: *Contingency, Hegemony, Universality*. London – New York, Verso. 182–212.
- Laclau, Ernesto 2000a. Identity and Hegemony: The Role of Universality in the Constitution of Political Logics. In Judith Butler – Ernesto Laclau – Slavoj Žižek: *Contingency, Hegemony, Universality*. London – New York, Verso. 44–89.
- Laclau, Ernesto 2019. Populizmus: Mit fed a név? Ford. Bakcsi Botond. *Kellék*. 61. 53–68.
- Laclau, Ernesto – Mouffe, Chantal 1985/2001. *Hegemony and Socialist Strategy*. London – New York, Verso.
- Marx 1972 I. A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai – Első rész. In Karl Marx és Friedrich Engels Művei 46/I. Budapest, Kossuth Kiadó.
- Marx 1972 II. A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai – Második rész. In Karl Marx és Friedrich Engels Művei 46/II. Budapest, Kossuth Kiadó.
- Marx 1974. A Tőke III. kötet. In Karl Marx és Friedrich Engels Művei 25. Budapest, Kossuth Kiadó.
- Meiksins Wood, Ellen 2002/2017. *The Origins of Capitalism: A Longer View*. London – New York, Verso.
- Rekret, Paul – Choat, Simon 2015. From Political Topographies to Political Logics: Post-Marxism and Historicity. *Constellations*. 23/2. 281–291. <https://doi.org/10.1111/1467-8675.12199>
- Rey-Araújo, Pedro M. 2019. Grounding Populism upon Political Economy: Organic Crises in Social Structures of Accumulation Theory. *Science and Society*. 83/1. 10–36. <https://doi.org/10.1521/siso.2019.83.1.10>
- Rey-Araújo, Pedro M. 2020. Ernesto Laclau's Oblivion of Political Economy: Capitalism and Institutions in Post-Marxist Discourse Theory. *Rethinking Marxism*. 32/2. 187–206. <https://doi.org/10.1080/08935696.2020.1727257>
- Sohn-Rethel, Alfred 1978. *Intellectual and Manual Labour – A Critique of Epistemology*. Thetford, The Macmillan Press.

- Sotiris, Panagiotis 2019. Is a „Left Populism” Possible? *Historical Materialism*. 27/2. 3–39. DOI: 10.1163/1569206X-00001832.
- Szigeti Attila 2018. Értékkritika. In Antall Attila, Földes György, Kiss Viktor (szerk.) *Marx... Interpretációk, irányzatok, iskolák*. Budapest, Napvilág Kiadó. 116–139.
- Tamás Gáspár Miklós 2017. The Mystery of „Populism” Finally Unveiled. *Open Democracy*. <https://www.opendemocracy.net/en/can-europe-make-it/mystery-of-populism-finally-unveiled/> (Utolsó hozzáférés dátuma: 2021.12.18.)
- Tamás Gáspár Miklós 2021. A posztfasizmus, utóirat: előzetes tézisek a félelem rendszeréről. In Uő. *Antitézis*. Ford. Sipos Balázs. Budapest, Pesti Kalligram. 375–392.
- Tamás Gáspár Miklós 2023a. *A túlsó pólus*. Budapest, Kijárat.
- Tamás Gáspár Miklós 2023b. A posztfasizmusról. Ford. Sipos Balázs. In uő: *Világvége I*. Budapest, Pesti Kalligram. 28–49.
- Trekle, Norbert 2014. Struggle without Classes: Why There Is No Resurgence of the Proletariat in the Currently Unfolding Capitalist Crisis. In Neil Larsen – Mathias Nilges – Josh Robinson – Nicholas Brown (szerk.) *Marxism and the Critique of Value*. Chicago, MCM Publishing. 201–221.
- Tunderman, Simon 2021. Equivalence and Antagonism in Marx’s Theory of Value. *Rethinking Marxism*. 33/1. 134–153. DOI: 10.1080/08935696.2020.1847022